

A evolución da sociedade española no século XIX.

O triunfo da revolución liberal na España do século XIX tivo enormes consecuencias. A abolición dos privilexios estamentais, a proclamación da igualdade dos cidadáns ante a lei e os cambios no réxime de propiedade (desamortización, desvinculación de morgados abolición de señoríos, etc.) provocaron importantes **cambios na estrutura e organización da sociedade española**. Suprimidas as trabas xurídicas e institucionais do Antigo Réxime, a propiedade privada (individual, libre, absoluta e unívoca) converteríase no criterio fundamental de estratificación social. A **sociedade estamental**, estática e pechada, foi dando paso a unha **sociedade de clases**, máis dinámica e fluída, onde a **iniciativa e o mérito individuais** podían posibilitar o ascenso social.

A sociedade española do século XIX seguiu a ser unha **sociedade moi polarizada**. Unha exigua minoría desfrutaba da meirande parte da riqueza e detentaba os principais resortes do poder. Pola contra, as maioritarias clases populares, vivían nunha situación de pobreza, precariedade e dependencia que apenas mellorou durante a centuria.

Os grupos sociais tradicionais.

Nobreza, clero e campesiñado deberon adaptarse aos cambios derivados da revolución liberal e da formación da sociedade de clases. Non dispuñan dos mesmos recursos e a súa sorte foi diversa.

A nobreza.

A nobreza **perdeu os seus privilexios estamentais** (xudiciais, fiscais, honoríficos) e as **súas prerrogativas xurisdiccionais**. Porén, **mantivo o seu poder económico** en grande medida. Moitos deles conservaron os seus señoríos, convertidos agora en propiedade privada, e rendas. Pero, a **desvinculación dos morgados** ía condicionar os comportamentos aristocráticos. Sen o seu amparo, algunhas casas nobres fortemente endebedadas víronse obrigadas a allear propiedades. Deberon buscar tamén remedios á posible fragmentación dos patrimonios nobiliarios: as alianzas matrimoniais entre familias nobres, o entronque coas novas fortunas de orixe burguesa [DOC.1], a

Retrato de Amalia de Llano y Dotres, condesa de Vilches, obra de Federico de Madrazo (1853)

DOC. 1: Unha descrición literaria do comportamento social da aristocracia española.

"As familias nobres de hoxe en día non profesan aos seus pergameos un culto fanático e, se se exceptúa media ducia de nomes que unen á súa resonancia histórica un caudal san, aquelas non vacilan en aceptar as alianzas, convenientes e substanciais, fundindo a nobreza co diñeiro; e así vemos tódolos días que as doncelas de ilustre berce dan a man, e dana con gusto, aos marqueses de novo cuño feitos ao minuto, aos condes italianos, aos políticos afortunados, aos militares distinguidos e aínda so fillos dos industriais. A sociedade moderna ten no seu favor o don do esquecemento, e bórranse axiña as orixes plebeas"

Benito Pérez Galdos: *La familia de Leon Roch* (novela), 1878.

participación nas novas fontes de riqueza (propiedade urbana, bolsa, banca, etc.). Dalgún xeito, moitos nobres **aburguesáronse**.

Pero a vella aristocracia seguiu a ter unha considerable **influencia social e cultural**. A posesión dun título nobiliario proporcionaba aínda un respectable **capital simbólico** (relacións, influencias na Corte, acceso aos altos cargos da administración, do exército e do corpo diplomático). Por iso seguiu exercendo un **notable poder de atracción sobre a burguesía**. Moitos burgueses **ennobrecéronse** ben entroncando pola vía matrimonial coa vella nobreza, ben conseguindo algún dos numerosos títulos novos creados pola Coroa ao longo do século [DOC.2].

A fusión resultante entre a vella aristocracia e a nova burguesía contribuíu á **conformación no último terzo do século XIX dunha elite** (*oligarquía, bloque de poder*), residente en Madrid na maioría dos casos, que detentaba un poder e unha riqueza formidables e unha sólida hexemonía cultural.

O clero.

A Igrexa e o clero víronse fortemente afectadas polo triunfo do liberalismo. **Perderon os privilexios** dos que gozaban e **boa parte da súa riqueza** (desamortización, supresión do dezmo). A considerable influencia social e cultural que exercía comezou a ser cuestionada polos avances -ben coitados- da secularización e a difusión de novas ideoloxías. Mentres, os seus efectivos víronse considerablemente reducidos.

Poucos membros do clero procuraron adaptarse aos cambios. Menos aínda os respaldaron. **Moitos simpatizaron con opcións abertamente reaccionarias** (carlismo, tradicionalismo) [DOC.3]. Malia todo, a Igrexa procurou manter a súa influencia sobre unha sociedade que seguía a ser maioritariamente católica. O **liberalismo conservador**, hexemónico durante o reinado de Isabel II e baixo a Restauración, procuraría o seu concurso na defensa da orde social e realizarlle importantes concesións: a declaración da **confesionalidade católica do Estado** e o **financiamento público do Igrexa** foron recollidos nos textos constitucionais (1845, 1876) e ratificados polo **Concordato de 1851** [DOC.4].

Ademais, este acordo coa Santa Sede garantiulle unha considerable presenza na educación e o control da produción cultural (censura eclesiástica) e dos costumes. Por iso, o clero e a opinión pública católicas **reaccionaron sempre con virulencia contra calquera avance na secularización da vida pública, mesmo contra a liberdade de cultos**, como aconteceu durante o Sexenio Democrático.

DOC. 2: Títulos nobiliarios en España por data de creación.

	a. 1834	1834-1868	1868-1900	TOTAL
Duques	68	18	10	96
Marqueses	591	120	152	863
Condes	322	196	93	611
Vizcondes	35	33	13	81
Baróns	35	34	10	79
TOTAL	1043	401	288	1732

Fonte: Rueda, G., *La nobleza en España, 1780-1910*, 1990.

DOC. 3: Caricatura sobre a simpatía de boa parte do clero español co carlismo, obra de Tomás Padró publicada en La Flaca, 1869.

Gria cuervos y te sacarán los ojos.

[Dominio público], Wikimedia Commons.

DOC. 4: O Concordato de 1851.

Art. 1.º A relixión Católica Apostólica romana, que, con exclusión de calquera outro culto, segue a ser a única da nación española, conservarse sempre nos dominios da S.M. católica, con tódolos dereitos e prerrogativas de que debe gozar, segunda a lei de Deus e o disposto polos sagrados canons.

Art. 2.º En consecuencia, a instrución nas universidades, colexio, seminarios e escolas públicas ou privadas de calquera clase será en todo conforme á doutrina da mesma relixión católica e, a este fin, non se porá impedimento algún aos bispos e demais prelados diocesanos, encargados polo seu ministerio de velar sobre a pureza da doutrina, da fe, dos costumes, e sobre a educación relixiosa da mocidade deste cargo, aínda nas escolas públicas. [...]

O campesiñado.

Ata ben entrado o século XX, o campesiñado seguiu a ser o grupo social máis numeroso nun país escasamente industrializado. Presentaba -iso si- unha gran diversidade interna. En termos xerais pode sinalarse unha **dicotomía entre as áreas latifundistas meridionais** (Andalucía, Extremadura, A Mancha), onde predominaban os xornaleiros sen terras condenados ao traballo estacional para unha cativa minoría terratenente, e as do **norte e centro peninsulares** onde as explotacións familiares campesiñas estaban moi estendidas [DOC. 3]. Os seus titulares eran nalgúns casos pequenos e medianos propietarios. Noutros eran arrendatarios ou parceiros sometidos a diversas formas de contrato agrario. Algunhas modalidades (o *foro* en Galicia, *rabassa morta* en amplas áreas de Cataluña) garantían ao cultivador unha notable estabilidade no usufruto da terra.

A liquidación da **propiedade comunal**, provocada pola lexislación desamortizadora en boa parte do país, ou a súa supervivencia, como aconteceu no caso galego, impuxeron diferenzas nas condicións e formas de vida do campesiñado. Estas víronse tamén condicionadas por outros factores: o grao de **integración no mercado**, as **relacións co mundo urbano**, as **experiencias migratorias**, etc.

Os novos grupos sociais.

Ademais dos grupos sociais tradicionais, desenvóléronse na España liberal dous grupos característicos e antagónicos da nova sociedade de clases: a **burguesía** e o **proletariado** (os traballadores asalariados).

A burguesía e as clases medias.

Os **sectores máis acomodados da poboación plebea** foron os protagonistas e principais beneficiarios da revolución liberal. Grazas a ela lograron a eliminación dos atrancos institucionais que se opoñían ao seu enriquecemento e ao seu acceso ao poder político. Para referirse a este conglomerado social comezou a utilizarse no século XIX o termo **burguesía**. Ata ben entrado o século XIX, a burguesía

DOC. 3: Mapa sobre a estrutura da propiedade agraria en España a comezos do século XX.

Retrato fotográfico de José de Salamanca, destacado empresario e político durante o reinado de Isabel II. Foi ennobrecido pola monarca quen lle concedeu os títulos de marqués de Salamanca (1863) e de conde de los Llanos (1864).

española é un grupo social reducido, economicamente débil en comparación coa poderosa aristocracia [DOC.4] e fragmentado internamente por múltiples divisións. Porén, pódense distinguir en termos xerais dentro dela **dous sectores**:

- A **alta burguesía** baseouse sobre todo nas grandes fortunas ligadas á **gran propiedade agraria e urbana** e ao **mundo das finanzas**. Cuantitativamente, a importancia dos **grandes comerciantes e industriais** foi menor agás nas dúas áreas máis dinámicas economicamente do país: Cataluña e, máis tarde, o País Vasco.

As familias da alta burguesía **fixaron a súa residencia nos grandes centros económicos** do país: Barcelona, Bilbao e, sobre todo, Madrid. Tenderon en moitos casos a comportarse segundo criterios rendistas e asimilarse á vella e influente aristocracia, conformando con ela a **elite dirixente** (clase alta, *oligarquía*). O caso de **José de Salamanca**, fillo dun médico e xurista de formación, quen chegou a ser a maior fortuna da España grazas ao seu talento para os negocios (banca, ferrocarril, bolsa, investimentos inmobiliarios) e as boas relacións (con María Cristina e o seu esposo, co xeneral Narváez) e que acabou sendo ennobrecido por Isabel II en 1863 (*marqués de Salamanca*), resulta paradigmático.

- As **clases medias**, tamén denominadas como **pequena e mediana burguesía**, incluían aos propietarios de pequenos obradoiros e artesáns independentes, tendeiros, profesionais liberais (avogados, notarios, rexistradores, médicos, farmacéuticos), modestos propietarios e rendistas, oficiais do exército, funcionarios medios e baixos, etc.

A través das clases medias materializábanse as expectativas de ascenso social. Individuos de familias humildes podían alcanzar o nivel de ingresos e a respectabilidade suficiente para ingresar nelas e, excepcionalmente, nas clases altas. Neste sentido, tras a desaparición dos privilexios aristocráticos, o **exército** converteuse ata mediados do século XIX nunha vía importante para a mobilidade social. Excepcional que non único foi o percorrido de **Baldomero Espartero**: fillo dun modesto artesán manchego, tras unha

DOC. 4: O historiador M. Pérez Ledesma subliña á debilidade económica da burguesía española no século XIX.

"En relación coa nobreza, nin os recursos económicos dos burgueses, polo menos ata finais do século XIX, os colocaban entre as fortunas máis importantes do país, nin o seu poder nin o seu prestixio social permitían situalos no cumio da sociedade decimonónica. Us poucos datos, a modo de exemplo do primeiro. Dos 53 propietarios que en 1856 contribuían con máis de 50.000 reais por inmobles, cultivo e gandería, 43 eran titulados; e se nos limitamos aos 22 que contribuían con máis de 100.000 reais, só 2 non tiñan título. Ata 1860, en Madrid -sede da burguesía nacional- ningún patrimonio burgués se achegaba ao de calquera membro da alta nobreza; ao tempo que ningún empresario industrial do país podía colocarse aínda no "selecto círculo dos millonarios". En Extremadura, a mediados do século, as 10 maiores fortunas territoriais pertencían a familias nobres e a nobreza titulada posuía arredor do 20% da riqueza imponible territorial na provincia de Badajoz. Máis aínda, na segunda metade do século tivo lugar "un proceso de fortalecemento da propiedade aristocrática" naquela rexión, de xeito que mesmo os beneficiarios das quebras dalgúns patrimonios, como o de Osuna, foron outros aristócratas. Por último, en 1875, entre os maiores contribuíntes por contribución territorial en Castela-A Mancha, os membros da nobreza titulada (20) controlaban o 52 % da riqueza xerada por este conxunto, mentres os non titulados (30) só aportaban o 48 % restante"

Pérez Ledesma, M.: "Protagonismo de la burguesía, debilidad de los burgueses",

Ayer, nº 36, 1999, p. 72.

Imaxe do Café el Espejo (Madrid, 1845).

Fonte: Museo de Historia de Madrid.

Dende comezos do século XIX comezou a difundirse entre a burguesía e as clases medias urbanas un novo establecemento de lecer máis elegante cá taberna popular, o café. Convertéronse en espazos da nacente sociabilidade política e de formación da opinión pública que servirían de instrumentos do liberalismo. Os asistentes pasaban neles lendo os xornais, escoitando declamacións poéticas, conversando ou mantendo animadas tertulias políticas e literarias.

brillante carreira militar e un matrimonio vantaxoso, foi enobrecido por María Cristina en 1837 (*conde de Luchana*) e accedeu como rexente á xefatura do Estado en 1840.

Excluídas do poder por un sistema político oligárquico, as clases medias constituíron o principal apoio do **liberalismo progresista e democrático** e as protagonistas dos levantamentos revolucionarios de 1854 e 1868 contra o réxime moderado.

O proletariado.

Os **traballadores asalariados** constituíron durante o século XIX un grupo social moi heteroxéneo: **xornaleiros agrícolas**, diversos **sectores populares urbanos** (**artesáns, dependentes, traballadores eventuais, empregados e sobre todo empregadas do servizo doméstico**, etc). Dado o limitado avance da industrialización, só nos escasos núcleos fabrís, singularmente en Cataluña, constituíron os **traballadores industriais** un grupo social significativo.

Este heteroxéneo colectivo compartía unhas **duras condicións de traballo**: longas e extenuantes xornadas laborais [DOC.5], salarios insuficientes que obrigaban ao traballo dos nenos e das mulleres para asegurar o sustento familiar, contratos precarios, elevada sinistralidade e mortalidade laborais, protección social inexistente, etc. Pésimas eran tamén as **condicións de vida**: vivendas insalubres e superpoboadas, barrios carentes dos máis elementais servizos públicos, (pavimentación, auga potable, sumidoiros, alumeado, etc.) alimentación deficiente e pouco variada, insalubridade... [DOC. 6]

O **movemento obreiro organizado** xurdiría das duras experiencias dos traballadores urbanos. As súas reivindicacións políticas (sufraxio universal, recoñecemento do dereito de asociación e folga) favoreceron a **colaboración coas clases medias radicais** en certas conxunturas (1854, 1868). O **protagonismo de artesáns e traballadores cualificados** fixo que as demandas laborais (melloras salariais, reducións de xornada, limitación do traballo infantil e feminino) estivesen acompañadas de evidentes receos respecto aos efectos da industrialización (implantación do sistema fabril, mecanización) en defensa da dignidade e a independencia do traballo.

DOC. 5: Respostas sobre a duración da xornada laboral en diversas localidades e sectores á Comisión parlamentaria de Reformas Sociais (1883).

Ferrol: "traballa o obreiro en verán dende as 5 da mañá ata as 8 da noite, sen máis descanso có dunha hora para almorzar e dúas para xantar e, en inverno, dende que amence ata que anoitece, co único descanso dunha hora para xantar. Ademais, nalgúñas industrias, logo de media hora de descanso ao anoitecer, volve traballar no que chaman velada, que dura ata as 8 da noite".

Linares (Jaén): "o obreiro agrícola e os albanais traballan de sol a sol, descansando de 12 a 1 para comer e un cuarto de hora máis de 8 a 9 da mañá para tomar un lixeiro almorzo... Nas fábricas de fundición de ferro traballan 9 horas en inverno e 10 en verán... O dependente de comercio traballa en Linares no mostrador 14 horas nos días laborables e 5 nos festivos".

Oviedo: "trabállase ordinariamente durante 12 horas, descansando media para almorzar e 1 no inverno e 2 en verán para xantar. Os ebanistas, tallistas, xastres e zapateiros empregan máis tempo, porque velan ou traballan traballan 2 ou 3 horas pola noite durante a crúa estación. Nalgúñas industrias adoitan traballar medio día o domingo."

Citado en Sarasua, C.: "Trabajo y trabajadores en la España del siglo XIX", Working paper, 2005, p. 4.

DOC. 5: Descrición dun barrio obreiro, o de Esteiro en Ferrol.

"Este barrio acolle no seu seo a clase máis desventurada da sociedade como é a prostitución desvergonzada e rueira; barrio antigo e non reformado as súas primitivas edificacións, as casas son vellas, húmidas, con escasa luz e nula ventilación; das fiestras penduran farrapos de toda clase, ou prendas de vestir lavadas que se enxugan ao aire estendidas sobre unha corda; sen retretes na súa maioría, e con pozos negros que de tales non teñen máis có nome, ou sen eles, almacenando os seus moradores os desperdicios ou dexeccións en receptáculos que conducen, a todas horas, a hortos próximos que xeralmente cultivan, desprendendo un cheiro capaz de producir vómito ao transeúnte que teña a desgraza de pasar ao seu lado; barrio o máis populoso e, como dixemos, o máis pobre, como dicimos agora; e, por esta causa, o máis descoidado en cultura social, educación, instrución e moralidade; barrio no que, por razón do seu modo de ser, viven en repugnante consorcio, e como en familia, os pais, os fillos, os porcos e as cabras [...]. Barrio que ten tódalas rúas, agás unha, sen empedrado, facéndose imposible o tránsito en épocas de choiva [...] Un barrio así ten que ser forzosamente antihixiénico e, polo tanto, insalubre; ten que ser, por esta triste condición, o que maior tributo paga á mortalidade, o do que as xentes medianamente acomodadas foxen como da peste.[...].

Nieto Rodríguez, P.: *Memoria acerca de las condiciones higiénicas y estado sanitario de Ferrol*, 1895.

A situación da muller.

Unha das características da cultura liberal e burguesa foi o establecemento dunha **separación nidia entre o espazo público e a vida privada**. As actividades públicas (a política, os negocios, a educación, a creación) debían reservarse aos homes. **As mulleres debían recluírse no espazo doméstico** (a crianza dos fillos, o coidado da casa e do marido, a preservación da moral). Era lugar común que esta división era o resultado das leis naturais (ou da lei divina) pois derivaba dos trazos superiores atribuídos atribuídos aos homes (razón, acción) fronte aos das mulleres (sentimentalidade, pasividade). Estes roles de xénero feminino concretábase no ideal burgués do **anxo do fogar**, un modelo que había difundirse desigualmente cara arriba, aos medios aristocráticos, e cara abaixo, a algúns sectores das clases baixas. [DOC.7]

Porén, entre os **clases populares**, confinamento das mulleres no espazo doméstico resultaba complicado. As mulleres debían traballar, tanto nos labores agrícolas como nos traballos urbanos, pois os ingresos por elas obtidos eran esenciais para a subsistencia do grupo familiar. Pero durante o século XIX (e ata aínda hoxe), o traballo feminino estivo caracterizado pola **discriminación salarial e laboral**. Polo mesmo traballo, os salarios das mulleres eran moi inferiores aos dos homes. Por iso, algúns sectores do movemento obreiro non vían con agrado a súa presenza no mercado laboral. A participación das mulleres era especialmente numerosa nos traballos pouco cualificados e peor remunerados, caso do servizo doméstico. Ademais, en caso de conflito laboral ou problemas empresariais, as mulleres eran as primeiras en seren despedidas.

A suposta inferioridade natural do chamado **sexo débil** (ou **belo sexo**) plasmouse na súa **subordinación e exclusión xurídicas**. As mulleres foron privadas do dereito de voto, das posibilidades de acceder á educación superior, á función pública e ás profesións liberais. Ademais, a lexislación liberal limitou considerablemente os seus dereitos civís [DOC. 8]: ao casar pasaban de estar baixo a autoridade paterna a someterse á do marido; necesitaban a autorización deste para dispor das súas propiedades, facer negocios e mesmo viaxar; a tutela legal sobre os fillos correspondíalle ao marido; a desobediencia ao marido, a marcha do fogar conxugal e a

DOC. 7 : Os trazos naturais da muller e o seu rol social, segundo o médico Pedro Jiménez de Pedro (1854)

"O amor é o reino da muller e, por el, é soberana árbitra do seu vencedor [...]. A súa dozura é o seu poder e a súa gloria os seus encantos; xoias preciosas cas que a natureza quixo adornala [...]. A constitución física do sexo feminino provén da delicadeza dos seus órganos; todo está subordinado a este principio, polo que a natureza quixo facela diferente do home; non é muller só polos atributos do seu sexo, éo por todo [...]. Ao considerar a delicadeza da súa fibra, a brandura do tecido celular e o seu desenvolvemento, e as formas suaves e graciosas desta metade do xénero humano, haberá que concederlle tódolos afectos de humanidade, compaixón, caridade, tenruras e conciliación que sosteñen a sociedade, unen os seus membros, estreitan máis os vínculos da familia e forman o seu máis apreciable tributo [...]. A debilidade do seu sistema nervioso faíno susceptible dos prodixiosas axitacións e ás sensacións máis extremadas. [...] O heroe, o sabio, o verdadeiro filósofo sabe conter as súas paixóns, suxeitar a súa intelixencia, vencerse pola forza da reflexión e do xuízo: a muller é, en xeral, moito menos capaz de facerse dona de canto lle afecta e, tiranizada pola sensibilidade, está moito máis exposta a precipitarse e sucumbir antes que seguir á razón. Deste xeito, un debe ocuparse en levar a cabo grandes obxectos e en defender e protexer a súa familia e ao estado contra os males exteriores e a outra reduciuse ao estreito círculo da vida doméstica, interesarse máis especialmente nos labores da casa, amosar os máis doces coidados, as atencións máis aficioas e unha tenrura activa e vixiante".

Jiménez de Pedro, P.: *Carácter moral de la mujer. Discurso leído en Madrid, 1854*

DOC. 8: Algúns artigos sobre o dereito familiar no Código Civil de 1889.

*"Art. 57: O marido debe protexer á muller, e esta obedecer ao marido.
Art. 58: A muller está obrigada a seguir ao seu marido onde este fixe a súa residencia. Porén, os tribunais, poderán con xusta causa eximila desta obriga cando o marido traslade a súa residencia a ultramar ou a país estranxeiro.
Art. 59: O marido é o administrador dos bens da sociedade conxugal [...].
Art. 60: O marido é o representante da súa muller. Esta non pode, sen a súa licenza, comparecer en xuízo por si ou por medio de Procurador. [...]
Art. 61: Tampouco pode a muller, sen licenza ou poder do seu marido, adquirir por título oneroso nin lucrativo, allear os seus bens, nin obrigarse senón nos casos e coas limitacións establecidas pola Lei.
Art. 62: Son nulos os actos executados pola muller contra o disposto nos parágrafos anteriores, agás cando se trate de cousas que pola súa natureza estean destinadas ao consumo ordinario da familia, casos nos que as compras feitas pola muller serán válidas. As compras de xoias, mobles e obxectos preciosos feitas sen licenza do marido só serán convalidadas cando este consentise á súa muller no uso e desfrute de tales obxectos"*

infidelidade da muller eran delitos penados. Pola contra, o adulterio masculino só o era en caso de escándalo público.

Xa durante o século XIX, a discriminación de *iure* e de *facto* das mulleres foi obxecto dun **debate público** minoritario. A cuestión do **acceso á educación**, considerado clave para a mellora da súa situación, foi central en moitos discursos a favor dos dereitos das mulleres, como os expresados por **Emilia Pardo Bazán** ou **Concepción Arenal** [DOC.9]. A mesma preocupación deu orixe en 1870 á **Asociación para a Ensinanza da Muller**, promovida polos mesmos círculos krausistas que fundarían a **Institución Libre de Enseñanza** en 1876.

Dende comezos do século XX comezan a percibirse en España os ecos do movemento sufraxista que se está a desenvolver en Europa e Estados Unidos e que comeza a ver parcialmente recoñecidas as súas demandas en prol dos dereitos políticos e sociais das mulleres a raíz da Gran Guerra. Así, nos primeiros anos do século XX, a causa feminista e sufraxista colle certo pulo a través de entidades como a burguesa e inicialmente conservadora **Asociación Nacional de Mulleres Españolas**, fundada en 1918, e publicacións como o **Mundo Femenino**, voceiro dela. O seu programa [DOC.9] recollía o recoñecemento do dereito de voto para as mulleres, a reforma dos códigos penal (adulterio, prostitución) e civil (igualdade dos cónxuxes ante a lei, recoñecemento da capacidade legal plena para as mulleres), a condena da violencia contra as mulleres, a igualdade salarial e o acceso igualitario á educación e á función pública. Algúns grupos ligados ás organizacións obreiras, aos partidos republicanos e nacionalistas e mesmo a algúns círculos católicos comezaron a facerse eco destas demandas. Nestes marcos destacou o labor intelectual e o activismo feminista dalgúns mulleres: a obreira anarquista **Teresa Claramunt**, [DOC.10], as escritoras socialistas **Margarita Nelken** e **María Cambrils**, as educadoras **Carmen de Burgos** e **María de Maeztu**, xuristas como **Clara Campoamor** e **Victoria Kent**, etc.

Porén, unha sociedade conservadora e patriarcal onde o forte influxo do catolicismo contribuía a reforzar os tradicionais roles de xénero

DOC. 9: Concepción Arenal defende a incorporación da muller a traballos cualificados.

"É un erro grave e dos máis prexudiciais, inculcar á muller que a súa misión única é a de ser esposa e nai [...]
É o home máis inepto superior á muller máis intelixente? Quen se atreve a responder que si?
Resulta daquela dos feitos que hai homes, non se sabe cantos, ineptos para certas profesións; mulleres, non se sabe cantos, aptas para esas mesmas profesións; e, se ao home apto non se lle prohibe o exercicio dunha profesión porque hai algúns ineptos, por que non se pode facer o mesmo coa muller? Dirase que a ineptitude nela é máis xeral? Aínda que isto se probase, non se razoaría a opinión nin se xustificaría o feito de vedar o exercicio das facultades intelectuais a quen as teña. Supoñamos que non hai en España máis ca unha muller capaz de aprender medicina, enxeñería, farmacia, etc. Esa muller ten tanto dereito a exercer esas profesións como se houbera dez mil á súa altura intelectual. Porque o dereito nin se suma nin se multiplica, nin se divide; está todo en todos e cada un dos que o teñen e entre as aberracións xurídicas non se veu a de negar o exercicio dun dereito porque sexa curto o número dos que puidesen ou quixesen exercitalo.
C. Arenal: *A educación da muller*, 1892

DOC. 9: O programa da Asociación Nacional de Mulleres Españolas (1918)

- 1.-Opoñerse, por cantos medios estean ao alcance da Asociación, a todo propósito, acto ou manifestación que atente contra a integridade do territorio nacional. [...]
- 4.-Considerar á muller elixible para cargos populares públicos. [...]
- 6.-Detido exame dos dereitos que corresponden á muller no vixente Código Civil para demostrar a súa condición precaria e solicitar da Comisión de Códigos a reforma daqueles artigos que moi especialmente se refiren ao matrimonio, á patria potestade e á administración de bens conxuais.
- 6.-Demandar para a muller o dereito de formar parte do Xurado, nomeadamente nos delitos cometidos polas do seu sexo ou nos que sexa vítima. [...]
- 10.-Os mesmos dereitos sobre os fillos que o pai no matrimonio legal. [...]
- 12.-Personalidade xurídica completa para a muller [...]
- 14.-Igualdade na lexislación sobre o adulterio. [...]
- 18.-Castigo aos malos tratos á muller, aínda que non cheguen a pór en perigo a súa vida. [...]
- 27.-Dereito a ascender nos destinos que xa exerce nas mesmas condicións e coa mesma remuneración co home. [...]

DOC. 10: A anarquista Teresa Claramunt rexeita a denominación "sexo débil".

"Se existísemos na época na que a forza muscular era signo de poder ao que se sometían os de débil construción orgánica, claro está que as mulleres seríamos inferiores xa que a Natureza tivo o capricho de someternos a certos períodos que debilitan as nosas forzas musculares e fan que o noso organismo sexa máis propenso á anemia. Mas hoxe, por fortuna, ningún poder, ningún valor se lle recoñece á forza muscular. Na orde política, unha muller feble, un neno enfermizo, un neurótico, un tísico ou un sífilítico son elevados pola ignorancia aos máis altos sitios do poder para dirixir dende alí a nave do Estado. Na orde moral, a forza mídese polo desenvolvemento intelectual, non pola forza dos puños.
Sendo así, por que se debe seguir a chamarnos sexo débil?
[...] O cualificativo "débil" semella inspirar desprezo, como moito compaixión. Non, non queremos inspirar tan desprezativos sentimentos, a nosa dignidade como seres pensantes, como media humanidade que constituímos, esixe que nos intereseamos máis e máis pola nosa condición na sociedade. No obradoiro explótase nos máis co home, no fogar doméstico temos que vivir sometidas ao capricho do tirano marido [...]. Eu creo que non se pode afirmar a nosa inferioridade sempre que se nos teña ás mulleres nun reducido círculo, dándonos por única instrución un conxunto de parvadas, sofismas e supersticións que máis ben atrofan a nosa intelixencia [...]. Homes que se apelan liberais hai moitos. Partidos do máis avanzado en política non faltan. Pero nin os homes por si nin os partidos políticos avanzados se preocupan o máis mínimo da dignidade da muller. Non importa. A fermosa acracia, esa idea magna, fará xustiza á muller; para ela non existe raza, cor, nin sexo. [...]"

"A la mujer", artigo publicado en *La Fraternidad*, de Gijón, 1899.

dificultou os avances. As conquistas acadadas durante a breve experiencia republicana (voto, igualdade legal), foron borradas durante a longa ditadura franquista e só foron recuperadas na Transición democrática.